

СТАРООБРЯДСЬКА ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII ст.

Старообрядська література другої половини XVII–XVIII ст. належить до числа розроблених тем російської історіографії та літератури, однак узагальнюючих праць з цього приводу обмаль. Дану проблему вивчали представники різних наукових центрів, зокрема Бібліотеки Російської академії наук, Інституту російської літератури (Пушкінський дім), Сибірського відділення Інституту історії АН СРСР тощо. Серед вагомих досліджень слід назвати праці М.Ю. Бубнова, який займався вивченням творчої спадщини ченців Соловецького монастиря Ігнатія, Феоктиста, Спиридона, Герасима Фірсова, пустозерських в'язнів, протопопа Авакума Петрова, диякона Федора Іванова, священника Лазаря, ченця соловецького монастиря Єпіфанія, праці Н.С. Гур'янової, яка досліджувала вплив української полемічної літератури на формування ідеології раннього старообрядства, Д.С. Лихачова, який досліджував російську культуру цього періоду загалом, О.М. Панченка, котрий вивчав творчість Микити Добриніна, Іоанна Неронова, священника Лазаря, ченця Авраамія, А.Т. Шашкова, який займався творами Феодора Трофимова й Косьми Ларіонова, Д.М. Буланіна та К.В. Орлова, які вивчали творчий доробок Сави Романова, Н.В. Понирко, яка досліджувала творчість Трифона Петрова, Андрія Денисова, Івана Філіппова, Петра Прокоп'єва, Данила Викуліна, Данила Матвеєва, Феодосія Васильєва, Тимофія Лисеніна, О.М. Юхименко, яка відкрила кілька сотень нових імен старообрядських письменників XVIII ст. та ін.

На відміну від язичництва, прийняте на Русі християнство принесло високорозвинену культуру писемності. Це були книги, обов'язкові для здійснення богослужінь, монастирських читань, місіонерської діяльності, навчання церковнослужителів тощо. Водночас з'явилися твори різного соціального навантаження — від богослужбових та книг піснеспівів до історичних. Книжна культура вимагала не лише елементарної грамотності, але й високорозвиненої писемності, яка вважалася богоугодною справою й цілком була прийнята старообрядцями. Однією з основних причин появи рукописів у старообрядському середовищі була вимушена відмова від виготовлення книг за допомогою друкарського верстата, що призвело до виникнення низки рукописних шкіл у багатьох російських регіонах.

Особливу роль у формуванні старообрядської ідеології відіграли збірники: «Книга Кирила Іерусалимського», або «Кирилова книга», і «Книга о вере», до яких увійшли твори українських, білоруських та московських авторів, зокрема С. Зизанія, З. Копистенського, І. Вишенського, а також деякі переклади переказів грецьких богословів.

Від інших збірників «Кирилова книга» відрізнялася ґрунтовністю в підборі матеріалів. Її антипротестантська спрямованість досягалася за рахунок відповідних полемічних статей. Вона мала великий вплив на катехізацію населення Росії, особливо шанувалася в старообрядському середовищі.

«Книгу о вере» упорядкував та видав у Києві 1644 р. ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря Нафанаїл. У її московській редакції було надруковано переказ ієромонаха Києво-Печерської лаври З. Копистенського «Полінодія» як відповідь на твір віленського архімандрита Л. Кревзи «Оборона унії».

В основу «Книги о вере» лягли твори українських та білоруських авторів кінця XVI — початку XVII ст. Збірник був перекладений з української російською мовою та виданий для захисту православ'я від католицизму, уніатства та протестантизму. У главі «О антихристе, и о скончании мира, и о Страшном суде. Свидетельства от Святого Писания» сформульовано гостроту очікувань кінця світу, проголошено близьке пришестя антихриста, указано час і місце останнього відступу від віри — 1666 р., Росія. До кінця XVIII ст. «Книга о вере» для старообрядців була абсолютним авторитетом.

Українські книги, які видавав московський уряд та офіційна Церква за реформи патріарха Никона, були для старообрядців (за винятком вищевказаних) джерелом антицерковних ідей. Старовіри активно використовували ці видання у своїй полеміці з панівною Церквою, визначали авторитетні тексти, доказували незаконність перетворень патріарха Никона¹. Водночас старообрядці вважали спотвореними майже всі книги, які видав київський митрополит П. Могила.

Перед повстанням Соловецького монастиря було сформовано соловецький літературно-книжковий центр, до складу якого увійшли книжник Герасим Фірсов, скарбник Геронтій Рязанов, архімандрит Никанор та ін. Як відомо, цей монастир був великим ідеологічним та культурним центром Росії, мав багату бібліотеку, яка нараховувала понад дві тисячі томів книг та рукописів. Архімандрит Ілля та ченці вкрай незадоволено зустріли реформу патріарха Никона. У 1666 та 1667 рр. соловецькі мешканці написали декілька важливих творів, які мали значний вплив на формування старообрядської ідеології. Серед них слід назвати четверту та п'яту соловецькі чолобитні скарбника Геронтія царю Олексію Михай-

ловичу (найпопулярнішого в народі старообрядського твору), «Сказание о новых книгах», «Послание» Герасима Фірсова та «Ответ вкратце Соловецкого монастыря».

Основним твором Герасима Фірсова, який приніс йому славу, стала книга «О сложении перстов, еже которыми персты десныя руки подобает всякому православному христианину вообразати на себе знамение честнаго креста», яка була написана з використанням книг багаті бібліотеки Соловецького монастиря. Також йому належить цикл творів, присвячених пам'яті митрополита Філіппа II².

Автором «Сказания от божественных писаний, от апостольского предания и правил святых отец и о новых книгах», а також четвертої та п'ятої соловецьких чолобитних був ієромонах та хранитель книг цього монастиря Г. Рязанов, який твердо дотримувався давніх обрядів і не прийняв нововведень патріарха Никона.

Ідеологом старообрядського руху та вчення про титул на хресті став чорний монастирський дякон Ігнатій. Він написав чолобитну, або «Плач о погубленном монастыре к царю Феодору Алексеевичу», «Исповедание», у яких зобразив відчай російських людей, які зважилися на самоспалення³.

У 1667–1682 рр. у Пустозерську виник і успішно діяв найпродуктивніший старообрядський письменницький центр. Його засновниками були такі видатні діячі раннього старообрядства, як протопоп Авакум, ієрей Лазар, дякон Федір та соловецький чернець Єпіфаній. Творча спадщина в'язнів земляної ями виявилася надзвичайною як за обсягом написаних ними творів, так і за їхнім впливом на читацьку аудиторію⁴. Упродовж 1667–1682 рр. вони створили близько 100 оригінальних публіцистичних творів, які мали значний вплив на читачів з народу⁵. Зокрема, протопоп Авакум написав «Возвешение от сына духовного ко отцу духовному», «Гимн о пресвятой Богородице», «Житие», «Книгу бесед», «Первую челобитную царю Алексею Михайловичу», «Пятую челобитную царю Алексею Михайловичу»; чернець Єпіфаній — «Житие», ієрей Лазар — «Челобитную патриарху Иосифу», дякон Федор — «Послание к Иоанну Аввакумовичу на Мезень», «Сказание о патриархе Никоне» та багато ін. Ці твори зайняли провідне місце у формуванні ідеології старообрядства⁶.

Визначним діячем раннього старообрядства став письменник і публіцист Авакум Петров. Академік Д.С. Лихачов називав його «першим генієм у російській літературі»⁷. А. Петров започаткував школу демократичного напрямку в російській літературі, став загально визнаним лідером старообрядської опозиції, увірував у своє виняткове призначення на Землі, вважав себе посередником між Богом та людьми, присвоїв собі

право одноосібно відлучати від Церкви тих, які, на його думку, є еретиками. Авакум не терпів інакодумства, критики та заперечень⁸.

Матеріалом для його «Книги бесед» послужив епістолярний архів пустозерських в'язнів. Ця праця є найбільшим та значущим твором протопопа Авакума. Пам'яткою світового значення стало цінне джерело з історії російського суспільства середини — другої половини XVII ст. — автобіографічне «Житие» протопопа Авакума. Єдиний справжній автограф «Жития» Пушкінському Дому РАН передав відомий діяч старообрядства ХХ ст. І.Н. Заволоко. Твір перекладено багатьма мовами світу. Загалом А. Петрову належить понад 80 робіт, більшість яких автор створив під час пустозерського заслання.

Помітним старовірським письменником другої половини XVII ст. був колишній диякон Московського Благовіщенського собору Федір Іванов, котрий також був в'язнем і духовним сином протопопа Авакума. У 60-х роках названого століття він рішуче відмовився від духовної кар'єри, став на шлях боротьби із церковними перетвореннями патріарха Никона. Ф. Іванов був знайомий з багатьма поважними персонами свого часу, зокрема єпископом Олександром В'ятським, бояриною Ф.П. Морозовою, Іоанном Нероновим, священником Микитою Добриніним, архімандритом Спиридоном Потьомкіним. Його твори є важливими пам'ятками ідеології раннього старообрядства, видатними творами свого часу.

Діяч раннього старообрядства, пустозерський товариш по ув'язненню протопопа Авакума чернець Єпіфаній був автором власного «Жития». 1666 р. він написав «Книжицу» й «Записку» — початковий варіант свого майбутнього «Жития», яке вирішив зачитати в Москві та передати цареві Олексію Михайловичу. 1667 р. Єпіфаній відкрито заявив про свою незгоду із церковними реформами патріарха Никона, унаслідок чого його позбавили чернецтва, піддали анафемі, вислали в Пустозерськ, де він і написав власне «Житие».

Значною літературно-публіцистичною школою старообрядського руху виявився московський центр старовірів — як за кількістю письменників, які там працювали, так і за значенням створених ними публіцистичних творів⁹. Власне, московські старообрядці написали основні догматико-полемічні твори, у яких критикували церковні реформи та нововведення в богослужбових книгах та обрядах. У середині 60-х років XVII ст. в Москві накопичилася значна кількість документів, яка дозволяла на високому рівні вести письмову дискусію.

Одним із ранніх догматико-полемічних творів, що вплинули на формування старообрядської ідеології, стала чолобитна ченця Чудівського монастиря Саватія, адресована цареві Олексію Михайловичу, а найважливішим твором, у якому повно й досить детально розглянуто результати

церковної реформи патріарха Никона, є чолобитна суздальського священика М.К. Добриніна, більш відомого за прізвиськом Пустосвята.

У «Великой челобитной царю» М.К. Добринін виступив на захист старої віри, за що його позбавили сану та піддали анафемі в Успенському соборі Московського Кремля. Однак невдовзі він зрікся своїх переконань і написав кілька покаянь. Під час стрілецького повстання 1682 р. М.К. Добринін редагував чолобитну царям, для розгляду якої вимагав влаштування публічного диспуту, за що й поплатився життям¹⁰.

Як старообрядський письменник відомий зачинатель «боголюбського» руху Іоанн (Гаврило) Неронов. Свої заняття книжною наукою він розпочав в Устюзі Вологодської єпархії. І. Неронов закріпив за собою славу найвидатнішого послідовника з «ревнителів благочестя», завдяки чому потрапив у близьке оточення царя Олексія Михайловича, став протоієреєм Казанського собору в Москві та ввів там живу проповідь Божого слова. Він був автором близько десятка зошитів, адресованих цареві¹¹.

З пустозерськими в'язнями вів таємне листування ранній старообрядський письменник і поет чернець Авраамій. Певний час він був хранителем нелегальної рукописної бібліотеки та архіву Московської старообрядської громади, що 1669 р. спричинило його обшук і арешт. Знаходячись у в'язниці, Авраамій підтримував зв'язки зі своїми однодумцями, листувався з ними. Він написав «Послания к боголюбцу», «Вопрос и ответ», «Послание к боярыне Морозовой», а також знамениту чолобитну цареві Олексію Михайловичу, непримиренний тон якої остаточно вирішив його долю. 1672 р. Авраамія стратили на Болотній площі в Москві.

Головним твором ченця Авраамія став полемічний збірник «Христіанский щит веры против еретического ополчения», написаний ним у 1667–1669 рр. Збірник є взірцем старообрядської книги історико-літературного жанру й репрезентує єдиний по своєму замислу твір, зображає етапи боротьби старообрядців з офіційною Церквою та державою¹².

Активним діячем раннього старообрядства був обдарований стиліст, священик з Романова-Борисоглібська Лазар, який став автором чолобитних та полемічних творів. Його погляди відомі із залишених «розписів» та критики церковної реформи патріарха Никона. Лазар відомий чолобитною цареві Олексію Михайловичу (1668 р.) та «Сказкою патріарху Іосифу II». Як письменник він вніс істотний вклад у розвиток старообрядського вчення про антихриста¹³.

Твори старообрядських письменників — ігумена Московського Златоустинського монастиря Феоктиста та Феодора Трохимова (у чернецтві — Філіппа)¹⁴ — відомі своєю непримиренною позицією щодо реформи

патріарха Никона. Феоктист належав до письменників ранньої пори російського старообрядства й написав декілька творів, які згодом були опубліковані М.І. Субутіним¹⁵.

Старообрядським письменником виявився виходець із вищих кіл боярської аристократії архімандрит Московського Покровського монастиря Симеон Потьомкін (у чернецтві — Спиридон), котрий також виступав проти церковної реформи патріарха Никона. У 1656–1658 рр. він уклав так звану «Книгу», що полемізувала з никонівською «Скрижалью». Письменник розглядав реформу з точки зору апокаліптичних передбачень українських богословів кінця XVI ст., згідно з якими прихід антихриста на Русь очікували 1660 р. Його «Книга» мала успіх у старообрядців, тому широко розповсюдилася у списках¹⁶.

Про стрілецьке повстання 1682 р., або так звану хованщину, було складено книгу Сави Романова «История о вере и челобитная о стрельцах», у якій автор не лише описав дану подію, але й указав вимоги стрільців та старообрядців щодо влаштування в Грановитій палаті Московського Кремля дискусії про віру¹⁷. В «Истории» С. Романова розповідалося про виступи стрільців та інших соціальних груп населення Росії на захист старої віри під час стрілецького повстання 1682 р., яке завершилося відомою дискусією про віру в Грановитій палаті. Цей твір виявився надзвичайно популярним у старообрядському середовищі й справедливо вважається одним з основних джерел з історії хованщини. «История» складається з трьох частин. У ній висвітлюються події, коли повсталі стрільці та посадські люди під проводом князя І.О. Хованського радилися з приводу відновлення старої віри, вимагали соборного змагання з духовною владою, а також описано події до припинення заколоту та покарання учасників повстання¹⁸.

Дискусії про віру сформували урало-сибірський літературний центр. Найвідомішими його представниками були один з керівників раннього урало-сибірського старообрядства А.І. Венгерський (у чернецтві — Авраамій) та сибірський селянин Іван Бархатов. При ньому сибірська Троїцька Кондинська пустинь на р. Ісеті стала одним із центрів старовір'я Сибіру та Уралу. У полемічних творах А.І. Венгерський дотримувався концепції приходу у світ чуттєвого антихриста, критикував послання невідомого старообрядського автора «Об антихристе и тайном царстве его», який намагався обґрунтувати теорію духовного антихриста. У співавторстві з Ф. Іноземцевим Авраамій написав «Сказку», у якій автори аргументували категоричну відмову від присяги царям Іванові та Петрові. Авраамій полемізував з іншим ідеологом старообрядства Я. Борисовим про допуск самоспалень та сутність антихриста¹⁹.

Одним із провідних літературних та книгописних центрів старообрядства було Виго-Лексинське гуртожитство, а одним із найвідоміших письменників цієї літературної школи став його керівник Трифон Петров, який прийняв старовір'я в результаті дискусій про віру та став уставщиком цього монастиря. Т. Петров входив до братії кіновії, але через непорозуміння всередині колективу залишив пустинь і переселився в один із її скитів. Невдовзі він повернувся і став одним із лідерів пустині. Т. Петров був вихованцем А. Денисова. Він допомагав йому в написанні «Духовных ответов», разом з А. Денисовим став автором першої редакції поморського «Торжественника», «Повести о житии Варлаама Керетского» та двох житій Корнилія Вигівського. Крім того, йому належать надгробні «Слова», присвячені А. Денисову, Д. Викуліну та ін. Т. Петров є автором близько десяти «Слов» на церковні свята, творів з обрядово-догматичних питань²⁰.

1722 р. за указом Петра I Святійший синод для ведення полеміки зі старообрядцями відправив у Вигівське гуртожитство ієромонаха Неофіта, який склав 106 запитань та зобов'язав жителів пустині відповісти на них. Оскільки вигівчани з відповіддю не поспішали, то ієромонах почав вимагати тамтешніх грамотіїв з'явитися на усні змагання. Для дискусій з питань віри з Вигу відправили М. Петрова та І. Акиндінова, які кілька днів у присутності народу та представників влади вели дебати про розбіжності в старому та новому обрядах. Письмовою відповіддю на запитання Неофіта стали «Поморские ответы», складені А. Денисовим, С. Денисовим, Т. Петровим, М. Петровим та Л. Федосєєвим.

За визначенням М.Ю. Бубнова, створені 1723 р. у Вигівській старообрядській пустині «Поморские ответы» стали гігантською апологетичною відповіддю на запитання ієромонаха Неофіта, головною книгою старообрядців, яка підсумувала результати церковної реформи патріарха Никона. Це була остання спроба старообрядців та царського уряду налагодити діалог протилежних сторін, мир ідеологічної та церковної єдностей.

У «Поморских ответах» знайшов відображення високий рівень книжної культури, яким у той час володіли старообрядці, котрі надали достатньо вагомі аргументи на користь своєї точки зору²¹. З цією метою старовіри вели відповідні пошукові роботи, знайшли вихідні тексти, аби, крім потрібних їм цитат, представити ще й детальний археографічний опис рукописів та друкованих видань. «Поморские ответы» стали унікальною пам'яткою взаємодії двох культурно-ідеологічних світоглядів, книгою, ідеологічно небезпечною для офіційної Церкви, і тому такою, що не друкувалася²². У ній було сформульовано основні пункти старообрядського віровчення, яке було сприйняте всіма старообрядськими згодами, детально розроблено питання про богослужбові книги старого та

нового друків, указано обрядові відмінності між старообрядською та новообрядською церквами, обговорено питання догматичного порядку.

Водночас «Поморские ответы» стали першою російською науковою роботою, яка була написана відповідно до строгих наукових методів, у якій брати Денисови відкидали ідею уявлення про Москву як святе місто та про царя як духовного правителя нації й заступника перед Богом. Вони змінили суть цієї формули, поставивши на місце Москви — «Русь православну Росію», а на місце царя — власне російський народ²³.

Згодом «Поморские ответы» стали основною книгою старообрядської полеміки. Своїм змістом вони порушили проблему не лише перед ієромонахом Неофітом, але й розумним та освіченим архієпископом Феофілактом Лопатинським²⁴.

Автором догматичних творів, проповідей та послань був засновник та перший настоятель Вигівської кіновії, творець вигівської літературної школи Андрій Денисов, який став першим російським палеографом та лінгвістом, завоював авторитет серед старообрядців усіх згод, став «патріархом» поморської церкви, мав неординарний аналітичний розум та літературний талант. Заслуга А. Денисова перед старообрядством полягає в тому, що він чітко, логічно та послідовно пояснював положення старої віри²⁵.

Перу А. Денисова належать «Собрание вкратце о браце», «Собрание... о написании животворящего креста», «Разрушение на доводы нынешних учителей, хулящих древнюю Церковь», а також листи Ф. Васильєву, Є. Федосєєву, статuti, чини та правила для Виго-Лексинського гуртожитства, урочисті слова та послання проповідницького характеру, силабічні вірші. Загалом А. Денисов написав понад 100 творів²⁶.

Семен Денисов був автором «Винограда Российского», найпопулярнішої в старообрядському середовищі «Истории об отцах и страдальцах соловецких», у якій розповідається про облогу Соловецького монастиря в 1667–1674 рр., трьох послань митрополиту Іову на захист старої віри та понад десятка послань вигівської братії.

До управлінської верхівки монастиря належав історик та настоятель Виго-Лексинського гуртожитства Іван Філіппов, автор основної праці — «Истории Выговской пустыни». У рукописній традиції існують два варіанти цієї роботи — розширений та скорочений. І. Філіппов написав «Слово об Андрее Денисове», а також «Слова», присвячені іншим наставникам кіновії. 1733 р. він був редактором Кирило-Єпіфаніївського житійного циклу²⁷.

Перший уставщик Вигівського старообрядського гуртожитства Петро Прокопєв був автором послань і творів. З його творчої спадщини відомо «Послание к Даниле Викулину о самоубийственных смертях», «Послание

к некоему Михаилу Степановичу о суете и прелести жизни и о необходимости более заботиться о спасении душевном, нежели о внешнем украшении, ризах и прочем», «Послание Семену Денисову в заточение», а також декілька духовних заповітів, звернених до вигівських братів та сестер²⁸.

«Духовное завещание» та «Прощальное слово» написав один із засновників Виго-Лексинського гуртожитства Данило Викулін. Крім того, йому належать два ділові послання²⁹. Вигівському письменнику Данилові Матвєєву належить декілька послань, спрямованих проти антистарообрядських творів «Скрижаль», «Жезл правления» Симеона Полоцького й «Увет духовный» Афанасія Холмогорського. Він написав кілька надгробних слів, зокрема Данилу Викуліну, Семену Денисову, а також полемічну відповідь федосіївцю Іллі Ковиліну, яка стосувалася неможливості одружуватися в старовір'ї. Д. Матвєєв брав участь у впорядкуванні «Духовных ответов»³⁰. На початку XVIII ст. на Вигу старообрядці опанували наукові методи роботи із джерелами³¹.

Засновник безпопівської федосіївської згоди Феодосій Васильєв був автором послань та творів про антихриста. Активним проповідником старої віри він став після переходу в старообрядство. На Новгородських соборах 1692 та 1694 рр. Ф. Васильєв відіграв провідну роль і став автором соборних «Приговоров». Він написав кілька творів щодо внутрішньоконфесійної полеміки між федосіївцями та поморцями, виклав нове вчення про шлюб та «про догмати й титулу» на хресті Христовім. «Послание о браке» стало відповіддю на послання А. Денисова. У документі перераховувалися протиріччя в обрядах та в побуті, які склалися між обома деномінаціями. Переказ Ф. Васильєва про антихриста, написаний у формі запитань та відповідей, доводив, що антихрист царює у світі з 1666 року³².

Автором «Жития Феодосия Васильева» й «Исповедания веры» став його син Євстрат Федосєєв. Перший твір є важливим джерелом історії ранньої федосіївщини.

Важливим центром старообрядської полеміки був поволзький Керженець. Серед його представників — один із керівників керженських попівців Тимофій Лисенін, диякон Олександр, ієромонахи Герасим, Тихон та Андрій, ієрей Дмитро, старець Никодим, миряни В. Власов та І. Іларіонов.

Т. Лисенін у дискусіях із відомим старцем Онуфрієм викривав «неправе мудрування» в листах протопопа Авакума. 1709 р. він написав «Книгу» з 51-ї глави, у якій виклав пункти вчення дияконової згоди. Особливістю цією згоди було те, що її послідовники визнавали за істинний не лише хрест восьмикінцевий, але й чотирикінцевий, вважали

спасительною молитву «Господи Ісусе Христе, Боже наш, помилуй нас» поряд з «Господи Ісусе Христе, сьне Божий, помилуй нас». Наперекір усім попівцям дияконівці проповідували двократне хрестообразне каїння: два рази — прямо, а третій — поперек³³.

Автором «Послания» став глава одного з нижньгородських керженських попівських скитів диякон Олександр, з іменем якого пов'язане написання «Дьяконовых ответов». Цей твір було створено 1716 р. представниками дияконової згоди. Він став відповіддю на 130 запитань ігумена Переяслав-Заліського Нікольського монастиря Питирима (Потьомкіна). Авторство «Дьяконовых ответов» належить дияконівці Олександрові, ієромонахам Герасиму, Тихону та Андрію, ієрею Димитрію, старцями Никодиму, а також мирянам В. Власову, І. Іларіонову та Т. Лисеніну.

Як відомо, 1706 р. Петро I доручив колишньому старообрядцеві Питириму зайнятися в Нижньгородській губернії наверненням старовірів в офіційне православ'я³⁴. На Керженці, неподалік від старообрядських скитів, Питирим заснував Успенський монастир. У січні 1716 р. він відправив старообрядцям 130 запитань із вимогою письмового пояснення, чому вони відокремилися від офіційної Церкви. Ця подія поклала початок досить активному листуванню між ними. У липні цього ж року Питирим відправив дияконівцям нагадування про відповіді, однак ті, посилаючись на свою неготовність, мовчали. Нижньгородці звернулися по допомогу на Ветку та Виг, а замість відповіді прислали архієпископу 240 своїх запитань щодо віри та переказів православної Церкви. 1717 р. Питирим сповістив своїх ідеологічних супротивників, що підготував відповіді на їхні запитання й готовий до полеміки. 1721 р. ці відповіді опублікували в книзі «Пращица».

Відомою фальшивкою нижньгородського архієпископа Питирима й, можливо, царя Петра I виявилася копія «Соборного деяния на еретика Мартина», яка використовувалася в цій полеміці як один з основних доказів давності триперстя. У переказі засуджувалося двоперстя, яке проповідував у Києві еретик Мартин. Старообрядці вимагали від архієрея оригіналу, який нібито віддали для друку на Московський печатний двір. Достовірність копії рукопису засвідчили вісім єпископів офіційної Церкви, проте старообрядці засумнівалися. 1717 р. вони відправили до Києва ченця Феофілакта, у результаті чого на Вигу А. Денисов, М. Петров та Л. Федосєєв переконливо довели, що ні Київського собору 1157 р., ні персони еретика Мартина просто не існувало³⁵. 1845 р. підробку «Соборного деяния на еретика Мартина» також визнав чиновник М.І. Надеждін під час відвідин Білокриницької митрополії³⁶.

Через суперечки з керженськими дияконівцями в білоруській Ветці утворилася власна літературна школа, представниками якої були ієро-

монах Феодосій (Ворипін), архімандрит Йосиф, священник Патрикій Патрикійович та ін.

Глава ветківського старообрядства ієромонах Феодосій був автором декількох послань. Перебравшись на Дон, він листувався із впливовими донськими козаками, прибічниками протимосковської старообрядської партії. Це тривало аж до 1686 р., коли московська влада почала енергійно викорінювати розкол на Дону. Феодосія заарештували та ув'язнили в Кирило-Білозерському монастирі, проте звідти він втік спочатку до поморців, а потім на Керженць, де став одним із лідерів старої віри, однак і звідти йому довелося тікати до Калуги, а невдовзі стати главою старообрядців на Ветці. На соборі 1710 р. Феодосій засудив учення дияконівців і написав низку послань на Керженець³⁷.

Дискусії про кінець світу поклали початок донському літературному центру, представниками якого стали К. Ларіонов, К. Сидоров, ченці Никифор та Іона. Старообрядець Козьма Ларіонов (Косой) став автором «Листов» про близький кінець світу. Свої есхатологічні побудови він ґрунтував на традиційному тлумаченні числа 666, 12-ї глави пророцтва Данила та «Откровени» Мефодія Патарського. Однак московським старовірам його вчення здалося надто шкідливим, адже К. Ларіонов стверджував, що точно знає «останній день і час», що до кінця світу залишилося лише п'ять років. Москвичі спалили твори Косого, проте, незважаючи на це, вони дійшли до нас у документах допитів, опублікованих В.Г. Дружиніним у додатках до його монографії³⁸.

У другій половині XVIII ст. у Виго-Лексинській поморській пустині намагалися створити власний пантеон мучеників за стару віру, до складу якого ввійшли вигівські кіновіархи, зокрема Корнилій Вигівський, Данило Викулін, Петро Прокоп'єв, Андрій та Семен Денисови³⁹. Крім того, відома російська дослідниця літератури старовірів О.М. Юхименко знайшла ще понад 560 творів, слів, послань, записок, листів, повчань вигівських письменників⁴⁰, у т. ч. твори Тимофія Андрєєва, Андрія Борисова, Василя Данилова та ін.

Авторами полемічних творів були представники панівної Церкви або колишні старообрядці. 1765 р. архімандрит Платон написав «Увещание к раскольникам», а 1779 р. в Херсонській єпархії грек Никифір Феотокій склав «Окружное послание ко всем находящимся в епархии мнимым старообрядцам», у результаті чого старообрядські слободи Знаменка та Злинка Єлисаветградського повіту приєдналися до панівної Церкви⁴¹.

Отже, уже в другій половині XVII ст. старовіри сформували книжність, яка стала справжньою ідеологічною зброєю активних борців із церковною реформою. Вони зуміли протиставити власну культуру спочатку придворній, а потім дворянській культурі, створити паралельну культуру

народно-демократичного напрямку. Старообрядська література другої половини XVII–XVIII ст. виникла й розвивалася в умовах боротьби з панівною ідеологією, вона склала важливу частину російської культурної спадщини, помітно вплинула на багатомільйонного російського читача. «Тасмна» культура низів вийшла за межі старообрядського руху та широко розповсюдилася серед народу, а багато старообрядських творів увійшло до «золотого фонду» давньоруської літератури, зокрема пам'ятками світового значення стали автобіографічне «Житие» протопопа Авакума, фундаментальні твори, які були спрямовані на захист старої віри: «Ответ православных», «Послание из Пустозерска сыну Максиму» та чолобитна цареві Олексію Михайловичу Ф. Іванова, «Великая» чолобитна царю М.К. Добриніна, збірник «Христианский щит веры против еретического ополчения» ченця Авраамія, «История о вере и челобитная о стрельцах» С. Романова, книга «Виноград Российский» С. Денисова, найпопулярніша в старообрядському середовищі «История об отцах и страдальцах соловецких» та «История Выговской пустыни» історика й настоятеля Виго-Лексинського гуртожитства І. Філіппова, «Дьяконовы ответы» керженських старовірів. Проте найважливішою книгою старообрядців, що підсумувала результати церковної реформи патріарха Никона, стали «Поморские ответы», створені 1723 р. у Вигівській старообрядській пустині.

Особливу роль у формуванні старообрядської ідеології відіграли збірники «Книга Кирила Иерусалимского», або «Кирилова книга», і «Книга о вере», які стали справжніми авторитетами для старообрядців і в яких аналізувалися відступи католицької Церкви від православних догматів, надавався їм сакральний зміст. Ці книги пояснювали читачам особливості православного віровчення, вирішували глибокі богословські питання, зокрема в них сформовано гостроту очікування кінця світу, проголошено близьке пришествя антихриста, указано місце й час останнього відступу. Серед найважливіших ересей називалися зміни в сповідуванні символу віри, форми хресного знамення, створення вчення про чистилище, вживання під час причастя опрісноків, зміни в календарі тощо. Водночас старообрядці вважали спотвореними майже всі книги, що їх видавав київський митрополит П. Могила.

Усі виправлення богослужбових книг були перевірені старовірами згідно з рукописами та ретельно проаналізовані. У пошуках аргументів вони зверталися до давніх рукописів і стародруків, у яких вдавалося віднайти багато текстів, що свідчили про правильність їхньої точки зору. Із цього погляду ранніх російських старообрядців можна вважати першими російськими джерелознавцями, які критично підходили до вивчення документів⁴².

Захисники старого обряду з успіхом використовували пам'ятки давньої писемності, знаходили в них цитати, склали їх у потрібній послідовності, засвідчували близький прихід «останнього часу». Завдяки фрагментам текстів перед читачем поставала картина воцаріння та діянь у світі антихриста. Апологети старовірів тлумачили Святе Письмо, завдяки чому актуалізували для читача не завжди чіткі уявлення, пов'язані з темою воцаріння антихриста⁴³.

У другій половині XVII–XVIII ст. в Росії сформувалося вісім ідеологічних та літературних центрів старообрядців, зокрема соловецький, московський, пустозерський, вигівський, керженський, ветківський, донський, урало-сибірський. Соловецький літературно-книжковий центр було започатковано напередодні повстання в найбільшому ідеологічному центрі Росії — Соловецькому монастирі. До його складу ввійшли книжник Г. Фірсов, скарбник Г. Рязанов та архімандрит Никанор. Монастир у край незадоволено зустрів реформу патріарха Никона, а його мешканці написали найпопулярніші в народі четверту та п'яту соловецькі чолобитні цареві Олексію Михайловичу, які помітно вплинули на формування старообрядської ідеології.

Унікальним явищем давньоруської культури, яке не мало аналогів ні до її виникнення, ні в наступний період російської історії, став невеликий гурток письменників-старообрядців Пустозерського острогу, де за 14 років існування в'язні створили близько ста публіцистичних творів, які мали неабиякий вплив на російську читацьку аудиторію. Засновниками пустозерського літературного центру були видатні діячі раннього старообрядства: протопоп Авакум, ієрей Лазар, диякон Федір та соловецький чернець Єпіфаній. Однією з важливих книг, підготовлених у Пустозерську, був рукопис «Ответ православных», у якому було розглянуто видані при Никоні богослужбові книги.

Відомою літературно-публіцистичною школою старообрядського руху був московський центр старовірів, репрезентований творами апологета старовірів, письменника-полеміста М. К. Добриніна, письменником та зачинателем «боголюбського» руху І. Нероновим, письменником-ченцем Авраамієм, священником Лазарем, архімандритом Симеоном (Потьомкіним), Є. Потьомкіним, С. Романовим та ченцем Сергієм.

Одним із провідних літературних та книгописних центрів старообрядства стало Виго-Лексинське гуртожитство, яскравими представниками якого були засновник та перший наставник Вигівської кіновії, творець вигівської літературної школи А. Денисов, а також Т. Петров, С. Денисов, І. Філіппов, П. Прокопів, Д. Викулін, Д. Матвеєв, Т. Андреев, А. Борисов, В. Данилов (Шапошников) та ін. Псковсько-Новгородські землі представляли засновник фєдосіївської згоди Ф. Васильєв, який став автором

послань і творів про антихриста, та його син Є. Федосєєв, який написав «Житие Феодосия Васильева». Дискусії про віру сформували уралосибірський літературний центр. Найвідомішими його представниками були керівник регіонального старообрядства А.І. Венгерський та сибірський селянин І. Бархатов.

Важливим центром старообрядської полеміки став поволзький Керженець. Його представниками були один із керівників керженських поповців Т. Лисенін, диякон Олександр, ієромонахи Герасим, Тихін і Андрій, ієрей Дмитро, старець Никодим, миряни В. Власов та І. Іларіонов, які написали знамениті «Дьяконовы ответы». У білоруській Ветці утворилася своя літературна школа. До її складу ввійшли ієромонах Феодосій, архімандрит Йосиф і священник Патрикій Патрикійович. Дискусії навколо кінця світу поклали початок донському літературному центру, представниками якого стали К. Ларіонов, К. Сидоров, ченці Никифір та Іона.

Старообрядська література є помітним явищем вітчизняної культури. Вона не перетворилася в літературу конфесійного характеру та масштабу, почала обслуговувати потреби не лише старообрядських громад⁴⁴.

¹ Гурьянова Н.С. Старообрядцы и творческое наследие Киевской митрополии / Отв. ред. Н.Н. Покровский. — Новосибирск, 2007. — С. 70.

² Бубнов Н.Ю. Герасим Фирсов // Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев. — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 1: А–З. — С. 195.

³ Его же. Игнатий // Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев. — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 2: И–О. — С. 26.

⁴ Его же. Старообрядческая книга 3-й четверти XVII в. как историко-культурный феномен // Бубнов Н.Ю. Книжная культура старообрядцев. Статьи разных лет. — СПб., 2007. — С. 27.

⁵ Его же. Рукописное наследие пустозерских узников // Бубнов Н.Ю. Книжная культура старообрядцев. Статьи разных лет. — СПб., 2007. — С. 133.

⁶ Его же. Старообрядческая книга в России во второй половине XVII в. Источники, типы и эволюция. — СПб., 1995. — С. 249.

⁷ Лихачев Д.С. Русская культура. — СПб., 2007. — С. 367.

⁸ Бубнов Н.Ю. Протопоп Аввакум в сибирском аду (к специфике жанра «Жития») // Бубнов Н. Ю. Книжная культура старообрядцев. Статьи разных лет. — СПб., 2007. — С. 189.

⁹ Его же. Старообрядческая книга в России... — С. 105.

¹⁰ Панченко А.М. Никита Константинов Добрынин // Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев. — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 2: И–О. — С. 382.

¹¹ Ее же. Иоанн (Гавриил) Неронов // Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев. — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 2: И–О. — С. 72.

¹² *Панченко А.М., Шухтина Н.В.* Авраамий // *Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев.* — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 1: А–З. — С. 33.

¹³ *Панченко А.М.* Лазарь // *Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев.* — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 2: И–О. — С. 216.

¹⁴ *Парфентьев Н.П., Шапков А.Т.* Феодор Трофимов // *Словарь книжников и книжности Древней Руси.* — СПб., 2004. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 4: Т–Я. Дополнения. — С. 133.

¹⁵ *Бубнов Н.Ю.* Феоктист // *Словарь книжников и книжности Древней Руси.* — СПб., 2004. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 4: Т–Я. Дополнения. — С. 147.

¹⁶ *Его же.* Спиридон // *Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев.* — СПб., 1998. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 3: П–С. — С. 491.

¹⁷ *Его же.* Старообрядческая книга в России... — С. 175.

¹⁸ *Буланин Д.М., Орлов К.В.* Савва Романов // *Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев.* — СПб., 1998. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 3: П–С. — С. 323.

¹⁹ *Шапков А.Т.* Авраамий // *Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев.* — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 1: А–З. — С. 46.

²⁰ *Поньрко Н.В.* Трифон Петров // *Словарь книжников и книжности Древней Руси.* — СПб., 2004. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 4: Т–Я. Дополнения. — С. 47.

²¹ *Гурьянова Н.С.* Старообрядцы и творческое наследие Киевской митрополии / Отв. ред. Н.Н. Покровский. — Новосибирск, 2007. — С. 126.

²² *Бубнов Н.Ю.* Поморские ответы — главная книга старообрядцев // *Бубнов Н.Ю.* Книжная культура старообрядцев. Статьи разных лет. — СПб., 2007. — С. 112.

²³ *Зеньковский С.А.* Идеологический мир братьев Денисовых // *Русское старообрядчество. Семнадцатый — девятнадцатый века.* — М., 2009. — Т. 2. — С. 601.

²⁴ *Мельников Ф.Е.* Что такое старообрядчество // *Собрание сочинений.* — Барнаул, 2007. — С. 28.

²⁵ *Зеньковский С.А.* Русское старообрядчество. Духовные движения семнадцатого века. — М., 2009. — Т. 1. — С. 334.

²⁶ *Поньрко Н.В.* Андрей Денисов Вторушин // *Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев.* — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 1: А–З. — С. 80.

²⁷ *Ее же.* Иван Филиппов // *Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев.* — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 2: И–О. — С. 22.

²⁸ *Ее же.* Петр Прокопиев // *Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев.* — СПб., 1998. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 3: П–С. — С. 35.

²⁹ *Ее же.* Даниил Видулин // *Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев.* — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 1: А–З. — С. 249.

³⁰ *Ее же.* Даниил Матвеев // *Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев.* — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 1: А–З. — С. 250.

³¹ *Гурьянова Н.С.* Указ. соч. — С. 127.

³² *Поньрко Н.В.* Феодосий Васильев // *Словарь книжников и книжности Древней Руси.* — СПб., 2004. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 4: Т–Я. Дополнения. — С. 146.

³³ *Ее же.* Лысенин Тимофей Матвеев // *Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев.* — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 2: И–О. — С. 310.

³⁴ *Макарий (Булгаков).* История русского раскола известного под именем старообрядчества. — СПб., 1855. — С. 338.

³⁵ *Морохин А.В.* Архиепископ Нижегородский и Алатырский Питирим. Церковный деятель эпохи перемен. — Нижний Новгород, 2009. — С. 34.

³⁶ Раскол, как орудие враждебных России партий // *Русский вестник*. — СПб., 1866. — Т. 68. — С. 693.

³⁷ *Поньрко Н.В.* Феодосий // *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. — СПб., 2004. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 4: Т–Я. Дополнения. — С. 142.

³⁸ *Шашков А.Т.* Козьма Ларионов // *Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев*. — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 2: И–О. — С. 174.

³⁹ *Маркелов Г.В., Панченко Ф.В.* О литургическом творчестве выговцев // *Труды Отдела древнерусской литературы*. — СПб., 1996. — Т. L. — С. 223.

⁴⁰ См.: *Юхименко Е.М.* Новонайденные сочинения выговских писателей // *Труды Отдела древнерусской литературы*. — СПб., 2003. — Т. LIII. — С. 289–417.

⁴¹ *Макарий (Булгаков)*. Указ. соч. — С. 352.

⁴² *Бубнов Н.Ю.* Старообрядческая книга в России во второй половине XVII в. Источники, типы и эволюция. — СПб., 1995. — С. 90.

⁴³ *Гурьянова Н.С.* Указ. соч. — С. 103.

⁴⁴ *Бубнов Н.Ю.* Старообрядческая книга 3-й четверти XVII в. как историко-культурный феномен // *Бубнов Н.Ю.* Книжная культура старообрядцев. Статьи разных лет. — СПб., 2007. — С. 29.